

**BERECZ ÁGOSTON**

## **Új állami telepítések a Bánságban és Erdélyben (1894–1914)**

DOL: <https://doi.org/10.56944/multunk.2022.3.1>

A dualizmus kori állami telepítési akció történetét a kutatás csupán hézagosan tárta föl. Létezik egyrészt két reprezentatív korabeli kiadvány az akció mögött álló tisztviselők tollából, amelyek részletekbe menően írnak a telepítési munkálatokról, de nem tájékoztatnak a valós politikai háttérrel, és jórészt elhallgatják a telepítés árnyoldalait.<sup>1</sup> Hasznos mikrotörténeti feldolgozások is rendelkezésre állnak az egyes telepes községek létrejöttéről,<sup>2</sup> Antal Tamás pedig áttekintette a telepítés jogi hátterét.<sup>3</sup> Az akció politika- és társadalomtörténetét feldolgozó 1987-es tanulmány azonban, bár megállapításainak jó része helytálló, a levéltári forrásokat csak 1894-ig, vagyis pont a szervezett, nemzetpolitikai célú állami telepítési politika első évéig vizsgálta át.<sup>4</sup> Így

<sup>1</sup> LOVAS Sándor: *A legújabb állami telepítések Magyarországon*. Pallas, Budapest, 1908; CSERNOVICS Diodor: *A délmagyarországi kincstári birtokok és telepes községek múltja és jelene*. Magy. Kir. Államjósázigazgatóság, Arad, 1913.

<sup>2</sup> SOÓS László: A nagysármási telepítés megszervezése (1893–1901). *Agrártörténeti Szemle*, 1987/3–4. 362–378.; SZEKERES Adél: A marosludasi telepítés (1902–1905). In: PÁL-ANTAL Sándor (szerk.): *A Maros megyei magyarság történetéből*. 2. kötet. Mentor, Marosvásárhely, 2001. 256–274.; KESZEG Vilmos: XX. századi betelepítések (Detrehemtelep). *Kisebbségkutatás*, 2006/2. 260–294.; HALMÁGYI Pál (szerk.): *Bodófalva telepítésének 100. évfordulója*. József Attila Múzeum, Makó, 1993.

<sup>3</sup> ANTAL Tamás: Az állami telepítések jogi szabályozása Magyarországon a dualizmus korában, különös tekintettel a Délvidékre. *Acta Universitatis Szegediensis*, 2012/1. 5–32.

<sup>4</sup> SZABÓ A. Ferenc: A dualizmus kori nemzeti célú telepítések Magyarországon. *Agrártörténeti Szemle*, 1987/3–4. 292–316.

éppen a magyar kormány által koordinált telepítés legaktívabb időszaka maradt homályban. Az első világháború után román állampolgárrá váló telepesek részleges tulajdonvesztésük kapcsán kerülnek ismét a magyar történészek látókörébe.<sup>5</sup>

Márpedig – a dualista korszak más nemzetpolitikai akcióival ellentétben, amelyek anyaga elpusztult vagy nem kutatható – az akcióra vonatkozó iratok többsége, a telepítési ügyosztály negyvenöt-ötven csomónyi anyaga hozzáférhető a Magyar Országos Levéltárban. Jelen tanulmány jórészt ennek az iratanyagnak az áttekintésére épül, összevetve a minisztérium által kiadott és eddig historiográfiailag kiaknázatlan háttéranyagokkal. Ezek a források nemcsak jelentősen módosítják, hatalmi, társadalompolitikai, gazdasági és földrajzi kontextusába helyezik az akció történetét, de új szempontokat is kínálnak annak vizsgálatához, hogy a strukturális korlátokon túl hogyan befolyásolták a korszak nemzetiségi politikáját a hatalmi elitek osztály- és párt-szempontjai.

Az áttekintett levéltári anyag határolja le tanulmányom témáját a magyar kormányok 1894 és 1914 (ténylegesen 1895 és 1911) között folytatott telepítési akciójára, amely főként a Bánátra és Erdélyre irányult. Az új állami telepesek túlnyomóan földművesek és csaknem kizárólag magyar anyanyelvűek voltak. Csupán érintőlegesen foglalkozom a nem állami, úgynevezett „magántelepítésekkel”. A korban néha telepítésnek nevezték azokat a parcellázásokat is, amelyek során főként a kiterjedt határú Duna-Tisza közí mezővárosok osztottak ki homokos termőföldeket szegényebb sorú lakóik között, hogy azokon intenzív gyümölcs- és zöldségkultúrát virágoztassanak fel.<sup>6</sup> A kivándorlás csillapítására hasonlót követelt az államtól az 1904-es székely kongresszus is a Székelyföld erdőirtásain.<sup>7</sup> Ezek a parcellázások sem képezik

<sup>5</sup> EILER Ferenc: 1925. A bánági telepesek panaszt nyújtanak be a Népszövetségnek. A kisebbségvédelem mint nemzetközi jogi és politikai kérdés. In: LACZÓ Ferenc–VARGA Bálint (szerk.): *Magyarország globális története*. Corvina, Budapest, 2022. 172–175.

<sup>6</sup> Ezekről ERDEI Ferenc: *Futóhomok. A Duna-Tisza közí földje és népe*. Athenaeum, Budapest, é. n. [1937].

<sup>7</sup> BALATON Petra: *A székely akció története*. Cartofil, Budapest, 2004. 195.; *Köztelek*, 1903. január 28. 153.

az írás tárgyát, bár a korból két erdélyi kormánytelepítés és a kései Bega-völgyi telepek is hasonlítottak hozzájuk, amennyiben lakóik nagyrészt a környező falvakból, telepekről érkeztek.

Elsősorban a következő kérdésekre kerestem a választ. Milyen kritériumok érvényesültek a telepések kiválasztásánál? Milyen várakozásokat fűztek hozzájuk, különös tekintettel nemzetpolitikai missziójukra? Mi alapján választották ki a telepítés helyszíneit, és milyen helyszíneken folytatódott volna a tervek szerint? Milyen megfontolások befolyásolták a program hullámmzó ritmusát, melyek voltak a fordulópontjai, és hogyan módosítottak az egymást követő kormányok a célkitűzéseken és elvárásokon? Mennyire vált be a telepítésben részt vevő földművesek számítása? Mennyiben szabályozta, felügyelte életüket a telepítő kormány? Hogyan érintették a telepek a régebben megtelepedett („öshonos”) lakosság megélhetését, és milyen tekintettel voltak rájuk a hivatalos szervek? És végül, hogyan viszonyult a magyar akció a legfőbb külföldi példaként hivatkozott porosz telepítési programhoz?

## A telepítés háttere és vázlatos menete 1905-ig

1872-ben a magyar képviselőház még úgy tárgyalta egy törvényjavaslatot a telepítvényekről (1872. évi XXII. tc.), hogy utalás sem hangzott el számuk gyarapítására. Az akkori kincstári vagy allodiális birtokon fekvő „telepítvények” amiatt jelentettek különleges problémát, hogy lakóik kimaradtak az 1848-as jobbagyfelszabadításból. A vita arról folyt, hogy milyen körben válthassák meg földjeiket. Bár sokan közülük magyarok voltak, és többségük az akkori Dél-Magyarország etnikailag vegyes részein élt, a kérdés nem kapott etnikai színezetet.<sup>8</sup>

A fordulópont 1882-ben, a bukovinai székelyek első „hazatérésével” köszöntött be. A magyar kormány földet ajánlott föl számukra az Al-Dunánál, és kormánybiztost nevezett ki a te-

<sup>8</sup> Az 1872-ik évi szeptember 1-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. 2. kötet. Budán, 1872. 229–244., 249–278.

lepítés levezénylésére. Gromon Dezső kormánybiztos följegyzéséből kiderül, hogy az akció sokak vágya szerint kezdő lépést jelentett volna összefüggő magyar települési lánc megteremtésére Szalánkeméntől lefelé a Duna mentén. Gromon ezt vágyálomnak tartotta, és figyelmeztetett a székelyek ártérbe költöztetésének veszélyeire.<sup>9</sup> Négy év múlva a Duna valóban előntötte a telepesek hajlékát. Az árvízvédelmi munkálatok nem jelentettek megoldást, ellenben a székelyeket a kincstár ellen hangolta, amikor megpróbálták behajtani rajtuk a költségek egy részét. Végül három al-dunai faluban (Hertelendyfalva, Sándoregyháza, Székelykeve), az Aradtól keletre fekvő Gyorokon, Déva délkeleti szélén és Vajdahunyad északnyugati peremén találtak végleges otthonra. Sok telepes szedte a sátorfáját, és visszaköltözött Bukovinába, akik pedig maradtak, többnyire napszámosként tengődtek.<sup>10</sup>

A magyar politikai közvélemény egyértelmű kudarcként könyvelte el a kalandot, amely azonban elültette a magyar lakosság peremterületekre való költöztetésének a gondolatát. Akár a kisebbségi többségű területet kívánták magyarként megjelölni, akár a kulturális hegemoniát érvényesíteni, akár a magyar nyelv hódításában reménykedtek a nem magyar kisebbségek között, a magyar parasztok telepítése korszerű megoldásnak tűnhetett. A szomszédos Románia ekkoriban tette állami monopóliummá a telepítést, és többek között Erdélyből is csábított románokat az újonnan megszerzett Dobrudzsába.<sup>11</sup> A spontán parasztmigráció

<sup>9</sup> Gromon Dezső, 1883. május 23. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) K-184-1891-36-80409.

<sup>10</sup> LÁSZLÓ János: *A Bukovinában élő (élt) magyarság és kirajzásainak története 1762-től 1914-ig az első világháború kitöréséig*. Kriterion, Kolozsvár, 2005. 100–104.; FOKI Ibolya–SOLYMÁR Imre–SZÓTS Zoltán: *Források a bukovinai székelyek történetének tanulmányozásához*. Babits, Szekszárd, 2000. 265–270.; *A telepítés s az azzal kapcsolatos kérdések ügyében a M. Kir. Földmívelésügyi Ministeriumban Darányi Ignác m. kir. földmívelésügyi minister elnöklete alatt 1900. január 18–23. napjain tartott szakértekezlet jegyzőkönyve*. Budapest, 1900. 71., 351–352.; Török Béla temeskubini főszolgabíró Székelykeve történetéről, 1904. január 22. Román Nemzeti Levéltár, Bukarest, Cancelaria CC al PCR, Arhiva CC al PCR, fondul 50, Documente elaborate de organele represive 6667 (inv. 3016). 79–88.

<sup>11</sup> Constantin IORDACHI: *Citizenship, Nation- and State-Building. The Integration of Northern Dobrogea into Romania, 1878–1913*. The Center for Russian and East European Studies, University of Pittsburgh, Pittsburgh, 2002. 29–36. DOI: <https://doi.org/10.5195/CBP.2002.93>

ót korábban akadályozó orosz hatóságok bátorítani kezdték azt, és Ukrajna helyett megpróbálták Szibéria, a kazah sztyeppék és az Észak-Kaukázus felé terelni. Az új államnemzeti szemléletre jellemző módon támogatták az oroszok és tiltották a németek és zsidók áttelepedését.<sup>12</sup> Az oszmán tisztviselők stratégiai terveket készítettek a muszlim bevándorlók Anatóliában való letelepítésére, ami hosszú távon előkészítette az örmény és asszír népirtást, míg az ausztriai Súdmark Társaság vehemensen (bár ekkor még eredménytelenül) szorgalmazta a németiség demográfiai megerősítését a déli nyelvhatáron.<sup>13</sup>

A magyar kormányok Európa-szerte gyűjtöttek információkat telepítési és földparcellázási programokról, a magyar politikusok figyelmének homlokterében mégis a poroszországi telepítés állt, és a leggyakrabban ahhoz mérték a magyar programot. A porosz kormány 1886-ban telepítési bizottságot hozott létre 100 millió márkás induló tőkével, amely 1902-re 350 millióra nőtt. Agresszív telepítési kampányával az volt a célja, hogy Poznań és Nyugat-Poroszország tartományok lengyel többségű részein a mérleget a német etnikum javára billentse.<sup>14</sup>

A magyar állami telepítések koordinációja a Földművelésügyi Minisztériumban folyt, amely 1881-től rendelkezett az állami erdők fölött, és fokozatosan átvette a déli kincstári birtokok kezelését. A telepítési program egyik fő célpontjává a Bánát vált, ahol a telepítés voltaképpen sohasem szakadt félbe. A tartományt a hódoltság után újranépesítő nagy hullámok ugyan a 18. század végére elapadtak, de a dohánytermesztés konjunktúrája a

<sup>12</sup> Willard SUNDERLAND: *Taming the Wild Field. Colonization and Empire on the Russian Steppe*. Cornell University Press, Ithaca, NY, 2004. 178–218.

<sup>13</sup> Ella FRATANTUONO: Producing Ottomans. Internal Colonization and Social Engineering in Ottoman Immigrant Settlement. *Journal of Genocide Research*, 2018/1. 14. DOI: <https://doi.org/10.1080/14623528.2018.1518001>; Pieter M. JUDSON: *Guardians of the Nation. Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*. Harvard University Press, Cambridge, Mass. 2006. 101. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctv22jnrpg>

<sup>14</sup> Scott M. EDDIE: The Prussian Settlement Commission and its Activities in the Land Market, 1886–1918. In Robert L. NELSON (ed.): *Germans, Poland, and Colonial Expansion to the East. 1850 through the present*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, Hampshire, 2009. 39–63.

DOI: [https://doi.org/10.1057/9780230618541\\_3](https://doi.org/10.1057/9780230618541_3)

Napóleont követő korszakban újabb telepes falvakat eredményezett, amelyek többsége még 1900 körül is tartozott megváltással. Az 1880-as évek kincstári telepítvényei már a Bánáton belülről népesültek be, részben sváb és magyar árvízkárosultakkal, részben pedig hosszú távú bérlőkkel. Ezek voltak az utolsó állami telepítések, ahol elsősorban a gazdasági, és nem az etnikai-politikai szempont érvényesült.<sup>15</sup>

A minisztérium 1888-ban 21 650 kataszteri hold egybefüggő síkvidéki erdőt jelölt ki irtásra Krassó-Szörény vármegyében, a Bega folyó felső szakasza mentén, későbbi betelepítés céljából.<sup>16</sup> A román lakosságú vidékre egyre több magyar telepes érkezett; 1893 körül Igazfalvára, Andránházára (Bodófalva) és Bukovecre, később egymáshoz közel létrehozott telepekre. Nyugatabbra, a bánáti síkság etnikai-nyelvi mozaikjában elszórtan jöttek létre állami kolóniák. A Temesvártól északra, a Vadász-erdő helyén 1891-ben alapított Újszentes telepeseivel kötött szerződés mintául szolgált az 1894 utáni időszakban.<sup>17</sup>

Mire a Bethlen András, korábbi brassói és szebeni főispán vezetése alatt álló minisztérium beterjesztette az 1894. évi V. törvénycikk tervezetét, a két nagy ellenzéki párt, a függetlenségiek és a Nemzeti Párt már programjába foglalta a telepítés kérdését.<sup>18</sup> Az állami földvásárlások és a kapcsolódó infrastrukturális munkálatok finanszírozására a törvény 3 millió koronás induló tőkével telepítési alapot hozott létre (11. §), ami eltörpült az átszámítva 119 millió koronás porosz alaphoz képest. Kisebb léptéke mellett a magyar telepítési program másban is eltért a porosz mintától. A magyarországi állami telepéseknek a gazdaságuk értékét visszafizetve tulajdonosokká kellett válniuk, míg ugyanaz Poroszországban csupán választható volt (14–16. §). A célra létrehozott hitelrendszer minden német ajkú rászoruló számára lehetővé tette, hogy részt vegyen a porosz programban, míg a

<sup>15</sup> ÉRKÖVY Adolf: *A „telepítési kérdésről” tekintettel a kivándorlásra*. Kocsi, Budapest, 1883. 210–211.

<sup>16</sup> LOVAS Sándor: I. m. 68.

<sup>17</sup> BODOR Antal: *Vadász-erdő telepes község monográfiája*. Stephaneum, Budapest, 1907.

<sup>18</sup> MÉREI Gyula: *A magyar polgári pártok programjai: 1867–1918*. Akadémiai, Budapest, 1971. 212., 240.

magyar kormány 2-3000 koronányi készpénz vagy vagyontárgy birtoklását várta el a jelentkezőktől.<sup>19</sup> További különbség, hogy a legtöbb magyarországi telep korábbi településekhez kapcsolódva úgynevezett hozzátelepítésnek számított, és nem érte el a 150 háztartásnyi méretet, amellyel önálló közigazgatási egységgé válhatott volna (2. §). A törvény ezenkívül úgy állította be az állami telepítési akciót, mint egy tervezett szélesebb folyamat egyik elemét, amelyben a nagybirtok és a községek is telepítőként vettek volna részt. A magántelepítéseket a vármegyei közigazgatási bizottság és a földművelésügyi miniszter engedélyéhez kötötte (9. §), szabályozta a teleknagyságot, és elvárta a telepítőktől, hogy gondoskodjanak templomról, iskoláról, temetőről és egyéb közcélú létesítményekről.

Leegyszerűsítés volna egy kalap alá venni a törvényt a millenniumi időszak más intézkedéseivel, amelyek az állam magyar jellegét húzták alá és próbálták erősíteni. A kormány képviselői ekkor és később is az akció hármas: szociális, gazdaság- és nemzetpolitikai jellegét hangsúlyozták, és nemzetpolitikai téren ekkor még a kivándorlás elleni harcot emelték ki. A kivándorlás mellett az egyenlőtlen népességeloszlásra és a földéhségre is ellenszert kerestek a belső kolonizációban, és – legalábbis szavakban – a termőföld jobb kihasználását, az intenzív művelési formák elterjedését várták tőle. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) kimondottan az alföldi agrárszocialista mozgalmak megfékezése céljából kérte a telepítés fokozását.<sup>20</sup> Bár a sajtó már évek óta nemzeti missziót tulajdonított a magyar telepéseknek, a parlamenti vitában még csupán Ugron Gábor beszélt arról, hogy a telepítés erősíteni fogja a „magyar nemzeti állam” eszméjét a nemzetiségek között.<sup>21</sup>

A törvényjavaslat indoklása és képviselőházi előadói maguk is elismerték a telepítési alap szerény voltát. A felszólalók legfőképp ezt és a telepítést támogató hitelrendszer hiányát kérték

<sup>19</sup> SZÉCHENYI Imre: *Telepítési törekvések Németországban*. Országgyűlési Értesítő, Budapest, 1893. 31–33.

<sup>20</sup> *Köztelek*, 1895. május 11. 812–813.

<sup>21</sup> *Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. 15. kötet. Budapest, 1894. 336–57.

számon. A kormány képviselői egyrészt azzal védekeztek, hogy első lépésként állították be a törvényt, másrészt a magántelepítések fontosságára hivatkoztak. Nemcsak az ellenzéki pártok szorgalmazták azonban a program kiterjesztését, de az 1896-ban megalakult Magyar Gazdaszövetség is programjába iktatta, hogy a telepítésnek ki kell terjednie a vagyontalanokra.<sup>22</sup> Sőt, a miniszeri székben Bethlent váltó Darányi Ignác is elégedetlen volt a törvénnyel.

Másfelől, míg a törvény képviselőházi vitájában minden hozzászóló egyetértett a telepítés ügyével, a minisztérium 1900-as, nagyszabású értekezletén kiderült, hogy az ötletnek ellenzői is voltak a magyar politikusok és agrárszakértők között. Többen megkérdőjelezték, hogy Magyarország megengedheti-e magának a porosz kísérlet költségeit, amelynek hatékonyságát szintén kétségre vonták. Rámutattak a korlátokra, amelyeket a földrajzi adottságok szabtak a magyar elem terjeszkedésének. Érvelésük szerint a magyar paraszt nem tudott határok nélkül alkalmazkodni a peremvidékek barátságatlanabb talajához és éghajlatához.<sup>23</sup> Ahogy már a közbülső évek parlamenti vitáiban felszólalók, úgy az ankét is nyíltan a nemzetiségi viszonyok megváltoztatásának eszközeként kezelte a telepítést. Pregnánsan jelent meg ez a cél például a későbbi földművelésügyi miniszter, Tallián Béla hozzászólásában.<sup>24</sup>

Még ha szerették is hangsúlyozni, hogy történeti nézőpontból a magyarok nem új jövevények a Bánátban, a telepítési program körül bábáskodó politikusok és szakemberek mégis úttörőként, az idegen tengerbe dobott szigetekként ünnepelték őket. Mindkét tartományban elvárták tőlük, hogy egy meglehetősen ködös tartalmú „magyarosítás” kovászaivá váljanak, amely fő elemeiként magában foglalta a magyar nyelvismeret és hazafiság terjesztését. Hangoztatták a telepéseket vezető falusi értelmiség jelentőségét, és a törvényben elrendelték a „nemzeti iránynak” megfelelő népoktatást (3. §). Az állami telepeket ezenkívül mintatelepüléseknek is szánták, amelyek életszínvonalukkal és tisztaságuk-

<sup>22</sup> MÉREI Gyula: I. m. 178.

<sup>23</sup> *A telepítés*. I. m. 141., 182., 211., 255., 272.

<sup>24</sup> Uo. 265–267.

kal lenyűgözhetik az őslakosságot, és emelhetik gazdálkodásának színvonalát.<sup>25</sup> Ennek némileg ellentmondva az is elvárás volt a telepésekkel szemben, hogy versenyben bizonyítsák felsőbbrendűségüket új szomszédaikhoz képest, például azzal, hogy földet bérelnék tőlük. Végül úgy tűnik, egyes tisztviselők azt remélték, hogy a telepések belátható időn belül asszimilálni tudják majd a helyi többséget. Csernovics Diodor aradi állami jószágigazgató azzal a (teljesen téves) spekulációval indokolta Nevrincsa (később Nörincse) telepítésre való kijelölését, hogy a helyi románok, görögkatolikusok lévén, úgymond „könnyebben szívódnak fel a rom. kath. vallásu magyarok közé, a kiknek vallási szertartása csupán a lithurgia nyelvében különbözik az övéktől”.<sup>26</sup>

A Földművelésügyi Minisztériumban megalakult a telepítési ügyosztály, hogy eladó magánföldeket kutasson föl és vásároljon meg, az állami telepítéseket koordinálja és az új telepeket irányítsa. Az ügyosztályt, amely nem vette át a régebbi kincstári telepek kezelését, 1898-ig Dobokay Lajos, majd Lovas Sándor vezette. Miután a program Erdélyben egyre nagyobb méreteket öltött, a tárca 1904-ben Kolozsváron telepítési felügyelőséget is fölállított Szász István vezetésével.<sup>27</sup>

Darányi első minisztersége alatt, 1895 és 1903 között, a tárca telepet hozott létre a Bácskában (Szilágyi és Gombos), a Bánát síksági részén Rékason (Temesrékás), Sztancsován (Sztancsófalva) és Mosnica külterületén, illetve 163 telekkel bővítette a Bega menti településcsoportot Bálincon, Facseten (Facsád) és Monostoron. A telepések a mai Dél-Alföldről, Nyugat-Szlovákiából és a nyugat-bánati régi kolóniákról érkeztek. A telepítési alap folyósításának 1900-as megkezdésétől 1904-ig a tárca 15 768 holdat vásárolt meg, többnyire Erdélyben szétszórva, és ezen szerzeményein is új telepeket létesített.<sup>28</sup> Utóbbiak közül a mezőségi Detrehemtelep és a kolozskarai tanyák az alföldi földparcellázásokra hasonlítottak, amennyiben lakosaikat főként a közeli falvakból toboroz-

<sup>25</sup> CSERNOVICS Diodor: I. m. 164–166.

<sup>26</sup> Csernovics Darányihoz, 1906. december 7. MNL OL K-184-1906-36-89103.

<sup>27</sup> MNL OL K-178-1904-1920.

<sup>28</sup> MNL OL K-178-1904-1920.

ták. A Marosludastól északra fekvő négy telep azért volt figyelemre méltó, mert telepeseik vegyesen Erdélyből, Bukovinából, a Dunántúlról, a Bánátból és a Kisalföld Duna bal parti részéről érkeztek, míg Fehéregyháza kétszeresen is szimbolikus jelentőséggel bírt: mint Petőfi halálának helye és mivel pár évvel korábban egy erdélyi szász bank szászokat telepített a faluba.<sup>29</sup>

A törvény új alapra helyezte ugyan a kormányzati („állami”) kolonizációt, látványos kudarcot vallott azonban a kísérlete, hogy a nem állami telepítéseket a kormányzat ellenőrzése alá vonja. A huszonegy magántelepítés közül, amelyeket a következő húsz évből azonosítottam, mindössze a csernakeresztúri és a sztrigyszentgyörgyi történt miniszteri jóváhagyással, a többiről a minisztérium jellemzően utólag értesült.<sup>30</sup> A telepítők egy része szándékosan kerülhette a nyilvánosságot, akár mert a telepések nem magyarok voltak, akár a törvény által támasztott követelmények miatt. Más telepítések azért maradtak észrevétlenül, mert – a

<sup>29</sup> EGRY Gábor: *Nemzeti védgát vagy szolid haszonszerzés? Az erdélyi szászok pénzügyi rendszere és szerepe a nemzeti mozgalomban (1835–1914)*. Pro-Print, Csikszereda, 2009. 313.

<sup>30</sup> A Siebenbürger Vereinbank az 1890-es években evangélikus cservenkai svábokat telepített az erdélyi Bencencre, Batizra és Fehéregyházára, 1899-ben pedig szászokat a szétszéledt fehéregyházi telepések helyére. Deseő Ádám körülbelül 500 Csongrád megyei magyarral telepítette újra Deseőházát, 1896-ban Torontál és Békés vármegyei szlovákok alapították Imrefalvát (az 1910-es években feloszlott), 1907-ben hatvan sváb család Berekszó, Németszentmihály és Szakálháza között Erzsébetemléket, 1903-ban a Kende és Besseny családok parcellázták ki Temesvár mellett Kendetelepet, 1910 után máramarosi ruszinok költöztek Krassó-Szörényben Kricsovára (Kricsó), és hozták létre Huszarikát, Kornucelt, Ruténtelet és Zoltánfalvát, 1911-ben pedig debelyácsi (Torontálvásárhely) magyarok és al-dunai székelyek telepedtek Szécsenybe (Kisszécsény). EGRY Gábor: I. m. 313–314.; Elke HOFFMANN–Peter-Dietmar LEBER–Walter WOLF: *Städte und Dörfer. Beiträge zur Siedlungsgeschichte der Deutschen im Banat*. Landsmannschaft der Banater Schwaben, München, 2011; Remus CREȚAN–Vasile FRĂȚILĂ: *Dicționar geografico-istoric și toponimic al județului Timiș* [Temes megye történeti földrajzi és névtani szótára]. Editura Universității de Vest, Timișoara, 2007; Hans KLEIN: *Heimathbuch der Heckege Gemeinde Josefsdorf im Banat*. H. n., k. n., 1986; Dušan BAIŠKI: *Ucrainenii din Banat* [Ukránok a Bánátbán]. H. n., é. n. Forrás: <https://web.archive.org/web/20170306161852/http://www.banaterra.eu/romana/populatie/ucraineni/index.htm> (Letöltve: 2022. 09. 16.); *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása*. 1. kötet. I. m. Idetartozik még az 54. lábjegyzetben említett Gézafalva, Gyulatelep, Panyova, Ohábalunga és Pinty.

törvény paternalista feltételezéseit meghazudtolva – alulról szerveződtek, telepítő földesúr nélkül. A telepítővel való megegyezéssel a minisztérium saját kezelésébe is vehetett magántelepítéseket. Erre tudomásom szerint csak egyszer, 1900-ban került sor, a Deseő Ádám által Csongrád megyei magyarokkal telepített Arad megyei Deseőházán, az alapító végrendeletének megfelelően.<sup>31</sup>

## A telepes jogai és kötelességei

Mint említettem, fontos különbség volt a magyar és a porosz program között, hogy a magyarországi telepesek kötelesek voltak a telküket éves részletekben, a harmadik évtől megvásárolni (15. §). A törlesztés ötven évig tartott, bár egyes korai szerződések rövidebb törlesztési időszakokat szabtak meg. Az utolsó járadékok így 1963-ban jártak volna le, a kamatláb pedig 2–4% között változott.<sup>32</sup> A telek a porosz mintát követve holtkézen maradt: a kormány évtizedekre fönntartotta az elő- és a visszavásárlás jogát, nem engedte felosztani vagy más birtokba beolvasztani, előzetes jóváhagyás nélkül bérbe adni vagy jelzáloggal terhelni, és a bérleti jog is csak a legközelebbi hozzátartozóra volt átruházható (17. §).<sup>33</sup> A telkek nagyságát a törvény 10 és 80 kataszteri hold között szabta meg (4. §), és a 20 hold számított a legjellemzőbbnek. A telkeket a legtöbb helyen sorsolással osztották ki. Két fölszólaló is szót emelt ezen gyakorlat ellen az 1900-as ankéton, mert azonos méretük ellenére a telkek különböztek a falutól való távolságuk és a talaj termőképessége tekintetében. Ez kezdettől egyenlőtlenségeket teremtetett a telepesek között, amelyek idővel tovább fokozódtak.<sup>34</sup> A porosz gyakorlatnak megfelelően a minisztérium kisebb telkeket is kialakított, amelyekre úgynevezett „munkásokat” telepített:

<sup>31</sup> MNL OL K-27 1900. augusztus 19-i kormányülés, 72–76.

<sup>32</sup> CSERNOVICS Diodor: I. m. 116–117.

<sup>33</sup> Scott M. EDDIE: I. m. 46.

<sup>34</sup> A telepítés. I. m. 19., 148.

napszámosokat vagy kézműveseket, akik nem érték el a „gazdálkodó” telepesektől elvárt vagyoni küszöböt (4. §).<sup>35</sup>

Az új telepesek két éven belül kötelesek voltak felépíteni gazdasági épületeiket, kutat ásni, kerítést emelni, gyümölcsöst és veteményest telepíteni, házuk elé fákat ültetni. Kezdetben házaikat is maguk építették, típustervek szerint (7. és 15. §). A telep méretétől függően három vagy hat évig mentesültek a földadó alól, továbbá iskola- és óvodaadót sem fizettek.<sup>36</sup> A minden kincstári birtokon elvégzett munkálatokon kívül (mint a mederkotrás vagy a talajjavítás) az ügyosztály gondoskodott iskola, óvoda és templom építéséről, berendezéséről és karbantartásáról (többek között ezért is igyekeztek felekezetiileg homogén telepeket létrehozni), valamint szállásról az új pap, jegyző vagy orvos számára, ha a népességnövekedés ezt indokolta. Artézi kutakat fúratott, hidakat építtetett, járdákat burkoltatott, tenyészállatokat, vetőmagot és facsemetéket osztott ki hitelbe a telepeseknek, mestersegekre, például méhészetre és szalmafonásra tanította őket, és támogatta a szövetkezetek alapítását.

A közmunkák szervezése mellett az ügyosztály idejének legnagyobb részét a telepesek személyes ügyei kötötték le. Érkezésükkel a telepesek a község joghatósága alá kerültek, és tagokat delegáltak a községi képviselő-testületbe, de mind helyileg, mind társadalmilag elkülönültek a korábbi lakosságtól, és az úgynevezett telepkezelők felügyelete alatt éltek. A minisztérium nem érdeklődött a rendszeresen fizető telepesek viselt dolgai után, csak a hátralékosokról, és azokról kéretett be információkat, akik huzamosabb távollét után ismét használatba vették volna a gazdaságukat. Az adott telepes gazdálkodására és erkölcsi életére vonatkozó közlések alapján, amelyeket a telepkezelő elfoglaltságai is színezhettek, az ügyosztály vezetője eldöntötte, hogy a telepes maga felelős-e bajaiért, vagy megérdemli a türelmet. A telek adásvétele vagy bérletbe adása előtt pedig ellenőrizte, hogy a szerződést piaci áron és méltányos feltételek mellett

<sup>35</sup> Hollyamber KENNEDY: Infrastructure of „Legitimate Violence”. The Prussian Settlement Commission, Internal Colonization, and the Migrant Remainder. *Grey Room*, 2019/2. 79. DOI: [https://doi.org/10.1162/grey\\_a\\_00272](https://doi.org/10.1162/grey_a_00272)

<sup>36</sup> LOVAS Sándor: I. m. 21.

kötik-e, még abban az esetben is, ha a vevő vagy bérlő telepes vagy magyar volt.

### Kit és honnan telepítettek?

A minisztériumnak egyszerre okozott problémát a túl sok és a túl kevés folyamódó. Míg elődje 1894-ben még húszezer telek létesítését tűzte ki célul, addig Darányi miniszter 1900-ban diadalmasan jelentette be, hogy ennek a töredéke végre gazdára talált a Bega völgyében.<sup>37</sup> A levéltári anyagban tömegesen találunk jelentkezéseket 1894 körül, amikor a program hirtelen nagy nyilvánosságot kapott. Ekkoriban magukat telepítési ügynököknek kiadó szélhámosok az Alföldön foglalt alkudtak ki földtelen parasztoktól.<sup>38</sup> A telepítési kérvényeket 1911-ig a vármegyéken keresztül a minisztérium, azután a Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetsége – közkeletű nevén az Altruista Bank – kezelte, amelyek a helyi hatóságokkal felbecsültették a kérelmezők vagyonát, készségeit és erkölcsét.

Csakhogy a kérelmezők zöme a szegényebbek közé tartozott. A 2000 korona vagyonnal bíró kisgazdák, akikre a program elsősorban számított, inkább meglévő birtokukat próbálták gyarapítani, sőt az Alföldön a helyi léptékű parcellázások még a szegényebbek nagy részét is elvonták a távoli vidékeken folyó telepítéstől. A minisztérium a millennium táján csökkentette elvárásait, és több helyre 2000 koronánál kevesebbel rendelkező telepeseket is befogadott.<sup>39</sup> Később aztán őket okolta balsorsukért.

A folyamódók ráadásul nem Erdélybe vagy „Krassó-Szögény megyébe” vágyakoztak, ahogyan a természeti nehézségekről és tönkrement telepesekről szállongó hírek nyomán Szeged vidékén hívták, hanem a termékeny bánáti síkságra.<sup>40</sup> A minisztérium még a lelkesedés tetőpontján és a leginkább földéhes alföldi me-

<sup>37</sup> Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. 15. kötet. Budapest, 1894. 344; A telepítés. I. m. 7.

<sup>38</sup> Uo. 33.

<sup>39</sup> LOVAS Sándor: I. m. 79., 103., 177., 185.

<sup>40</sup> ECSERI Lajos: *Telepítési ügyünk*. Hornyánszky, Budapest, 1899. 15.

gyékben sem talált vállalkozó gazdákat a nagysármási telepítéshez.<sup>41</sup> Ennek nyomán egy csapat Veszprém megyei magyarral állapodtak meg, akiknek képviselőit előzőleg körbevezették a helyszínen. A 184 jelentkező családból azonban csupán 120 érkezett meg Erdélybe, ráadásul azonnal megindult visszaszármazásuk is, úgyhogy 1906-ra már csak 58 család élt közülük Nagysármáson.<sup>42</sup> Helyüket a környező erdélyi megyékből érkező magyarokkal töltötték fel. Úgyszintén érdektelenségbe ütközött az Alföldön a magyarneműgyei és vicei telepítés is.<sup>43</sup>

Hitelrendszer hiányában a szegényebb kérelmezőket általában értesítették, hogy nem vehetők figyelembe a telepítésnél. A liberális kor paternalizmusa markánsan nyilvánult meg az Altruista Bank Ságghi József torontáltordai földművesnek adott válaszában, aki nem tudta előre letenni a telek értékének egyengyedét. A banktisztviselő biztosította róla Ságghit, hogy egy-két kezdeti rossz év után a szükséges eszközök hiányában mindenképpen tönkremenne, és konkrétan felhívta figyelmét a munkalehetőségekre lakóhelye környékén: „Iparkodjanak tehát, mint mezőgazdasági, vagy mint czukorgyári munkások annyit megszerezni, hogy a venni szándékolt földek vételárának minden 400 koronájából 100 koronát tudjanak készpénzben kifizetni és akkor kész örömmel fogunk segítségükre lenni abban, hogy földet szerezhessenek.”<sup>44</sup>

A körülmény, hogy politikai körök nemzeti ügyé tették a magyarok telepítését, fokozta a nem állami telepések elvárásait, akik olykor kölcsönért, bankjuknál való közbenjárásért vagy kincstári birtokra való áthelyezésért fordultak a miniszterhez. Az ügyosztály erős fenntartással kezelte az ilyen beadványokat, és óvakodott attól, hogy pénzügyileg életképtelen terveket támogasson.<sup>45</sup> Gyürky Ábrahám 1894-ben százötven, jobbára Szeged vidéki családot csábított a Bánátba azzal az ígérettel, hogy föl-

<sup>41</sup> *A telepítés.* I. m. 33.

<sup>42</sup> Soós László: I. m. 369–375.

<sup>43</sup> Lovas Sándor: I. m. 214–215.

<sup>44</sup> Az Altruista Bank Ságghi Józsefhez, 1914. május 25. MNL OL K-184-1914-36-73496.

<sup>45</sup> MNL OL K-184-1894-36-17369, K184-1894-36-15890, K-184-1912-36-5760.

osztja köztük Giroda melletti birtokát. Azonban csak a birtok rosszabbik felét adta át nekik, aratás után pedig a termésüket is lefoglalta. A sajtót bejárták a szűkös istállókban rekedt, éhező telepesek nyomorát drámai ecsetvonásokkal ábrázoló riportok. Miután a kérdés a képviselőházban is felmerült, Darányi megalapította, hogy az ügy magántelepítésnek minősül, és segílyt ítél meg a pórul járt családoknak. Azt azonban megtagadta, hogy kérésüknek engedve befogadja őket egy kincstári birtokra. Ehelyett tárgyalásba lépett Gyürkyvel, aki, úgy tűnik, végül a szomszédos Medvesen (később Magyarmedves) telepítette le őket.<sup>46</sup>

A kollektív folyamodványok visszhangozták a magyarosító államnacionalizmus nyelvét. A földvásárlásukhoz a minisztérium segítségét kérő folyamodók (vagy akik a kérvényeket a nevükben megfogalmazták) azzal érveltek, hogy Bánátba telepedésük „művelődési, nemzetiségi, és gazdasági szempontból is csak előnyös” vagy éppen „megyei közigazgatási érdek”.<sup>47</sup> Egy csoport, amely Lugostól északkeletre banki hitelből vásárolt magának földet, de a rossz termés miatt már az első törlesztőrészlettel adós maradt, a kor kedvelt frázisával fordult a minisztériumhoz: „ötszáz magyar lélek áll siralmas kétségbeeséssel az oláhság tengerében”.<sup>48</sup> Amennyiben őszinték voltak a telepesek hazafias érzései, a hivatalnokok nem kis riadalmára, gyakran függetlenségi szimpátiával vegyültek.

Míg a kincstár az 1880-as években még több árvízkárosult svábot, szlovákot és katolikus bolgárt telepített a Bánátban, mint magyart, ezek a következő évtizedre kiestek a hatalom kegyeiből. Dobokay Lajos, az osztály vezetője egy csoportos kérelem beérkezése után már 1894-ben arról érdeklődött, vajon aláírói va-

<sup>46</sup> Molnár Viktor Darányihoz, 1896. július 21. MNL OL K-178-1896-1409.; *Pesti Hírlap*, 1895. október 12.; *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása*. 1. kötet. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1912. 846.

<sup>47</sup> Magyar József és 53 társa Pusztaföldvárról, 1894, MNL OL K-184-1894-36-45,362; Ilia Károly és 44 társa Tápéról, 1906. július 8., Román Nemzeti Levéltár Temes megyei igazgatósága, Fondul Prefectura Județului Severin 38/1906, 1.

<sup>48</sup> Györfi Lázár és társai, 1912. november 11. MNL OL K-184-1912-36-5760.

lamennyien magyarok-e.<sup>49</sup> A kisebbségi kérvényezőket sokszor azzal a kifejezett indoklással utasították el, hogy „elsősorban magyar lakosság telepítése van tervbe véve”.<sup>50</sup> A helyiek ritkán folyamodtak telekért és csak kivételesen bíralták el kérelmüket pozitívan.<sup>51</sup>

Keleti Károly 1877-ben még a birodalmi németeket tartotta ideális telepéseknek mezőgazdasági szaktudásuk, takarékoságuk és asszimilációra való állítólagos hajlandóságuk miatt.<sup>52</sup> A németországi telepések befogadásának gondolata már a legtöbb kortárs számára is túlzásnak tűnhetett, nem beszélve arról, hogy Németországban is elpárolgott az érdeklődés a délkeleti migráció iránt (egyetlen stuttgarti jelentkező bukkan fel az aktaiban).<sup>53</sup> A bánáti svábok azonban, akik közül sokan kincstári birtokon éltek, az 1880-as évekig a telepítések állandó tartalékát alkották, és vándormozgalmuk a Bánát keletibb részeire később is folytatódott.<sup>54</sup> Az 1900-as ankéton több felszólaló érvelt amellett, hogy az új állami telepekre a magyarok közé svábokat is telepítsenek.<sup>55</sup> Csernovics annál is tanácsosabbnak tartotta a programba való bevonásukat, nehogy mellőzésükkel a „pángermán izgatók táborába hajtsuk őket”.<sup>56</sup> Az ügyosztály 1896 körül még nagyrészt németekkel telepítette a bánáti Fejértelepet. Dobokay utódaaként Lovas már visszautasította a legtöbb német nevű és nyelvű kérelmezőt, bár az egyik alkalommal óvatosan

<sup>49</sup> MNL OL K-184-1894-36-15308.

<sup>50</sup> Például MNL OL K-184-1894-36-17,524.

<sup>51</sup> Sikerral kérelmezett egy görögkatolikus román asztalosmester Bálincra, református feleségével és gyermekeivel. MNL OL K-184-1904-36-22,868.

<sup>52</sup> KELETI Károly: A telepítés ügye Magyarországon. *Nemzetgazdasági Szemle*, 1877/1. 50–52.

<sup>53</sup> MNL OL K-184-1914-36-36603.

<sup>54</sup> Pap Géza 1895-ben Torontál vármegyei svábokkal alapította Gézafalvát (Kisomor). 1896-ban ugyancsak Torontál vármegyei svábok hozták létre Gyulatepet Lugos és Karánsebes között. Ugyanazon évben, a Csernovics-uradalom fölosztása után, svábok költöztek Panyovára, majd az 1900-as években Ohábalungára és Pintyre. Elke HOFFMANN–Peter–Dietmar LEBER–Walter WOLF: I. m.

<sup>55</sup> *A telepítés*. I. m. 72., 194., 284., 331.

<sup>56</sup> Csernovics Diodor, 1909. június 23. MNL OL K-184-1910-36-99184; Uó, 1910. augusztus 1. MNL OL K-184-1910-36-60376.

megjegyezte, hogy „az elutasítás nem politikai, hanem tárgyi okokból történt”.<sup>57</sup>

Két nagyobb roma csoport is adott be telepítés iránti kérelmet; az egyik a Kelet-Bánátból 1912-ben, a másik a Dél-Bánátból 1913-ban. Figyelemre méltó, hogy előbbieket pártfogásába vette a temesi alispán, az utóbbiak érdekében pedig, miután a helyi hatóságok kezeskedtek tisztességes életmódjukról és komoly szándékaikról, a Belügyminisztérium járt közbe. Eredménytelenül. Egyrészt ekkor már nem folytak települési munkálatok, másrészt Lovas úgy vélte, hogy „a cigánykérdés az 1894. évi V. és az 1911. évi XV. törvénycikkek kereteiben nem oldható meg, mert mindkét törvény feltételezi, hogy a befogadandó egyének a személyi tulajdonokkal s a sikeres gazdálkodás anyagi eszközeivel rendelkezzenek”.<sup>58</sup>

A kései időszakban a folyamodványoknak csak töredéke landolt a minisztériumban, ami megnehezíti, hogy a kérelmezők számáról és földrajzi összetételéről képet kapjunk. Két tendencia azonban nyilvánvaló. Először is, a magas népszaporulatú bukovinai székely falvak föld nélküli rétegének stabilan Magyarországra vált az első számú migrációs célpontjává. A helyi értelmiség is szerepet játszott az anyaország misztikájának fenntartásában, ellensúlyozva a személyes kudarc történeteket. A Szent László Társulat bukovinai székely fiatalokból Magyarországon nevelt papokat és tanítókat és évente eljuttatta képes kalendáriumát a bukovinai székely családokhoz.<sup>59</sup> A kalendárium 1912-es kiadása például virágzó mintatelepülésként festette le az egyik al-dunai székely falut.<sup>60</sup> Másrészt az állami kolóniák lakói is sok – öt-hat, nemritkán nyolc-tíz – gyermeket neveltek. Ez a magas gyermekáldás önmagában is a telepítési program bővítése irá-

<sup>57</sup> MNL OL K-184-1910-36-60376.

<sup>58</sup> MNL OL K-184-1914-36-37145. Ugyanott Zsiva Jankov és kétszáz társának kérelme Homokbálványosról (Bavaniste), Aflat Ciurariu és társaié Cserestemesről és a velük kapcsolatos levelezés.

<sup>59</sup> SÁNTHA Alajos: *Bukovinai magyarok*. Szócs, Kolozsvár, 1942. 95–99.

<sup>60</sup> SEBESTYÉN Ádám: *A bukovinai andrásfalvi székelyek élete és története Madéfalvától napjainkig*. Tolna megyei Tanács VB Művelődésügyi Osztálya, Szekszárd, 1972. 47.

nyában hatott, és az utolsó Bega menti állami telepeket főleg a korábbiak népességfeleslegével népesítették be.<sup>61</sup>

## Csalódások

Sok telepes csalódott reményében, különösen azok, akik egy nagyobb bánáti vagy erdélyi telekért cserébe odahaza eladták a földjüket. 1900 körül valamennyi új bánáti állami kolónia lakói jelentős hátralékkal tartoztak, és elégedetlenek voltak helyzetükkel.<sup>62</sup> Bár a többség végül otthonra lelt az új környezetben, a telepek korántsem abban a ragyogó megvilágításban jelenítettek meg a magyarságot, amint a magyar politikusok óhajtották volna. A minisztérium a költségek minimalizálásához való ragaszkodásával amúgy elkerülhető kihívásokat is állított. A még friss bánáti irtásföldek tele voltak tuskókkal és bozóttal, amelyek kiirtását a minisztérium kezdetben az efféle munkában járatan telepesektől várta, miközben impozáns méretű (legalább 17 × 8 × 4 méteres) lakóházakat is építtetett velük. Ennek következtében évekig viskókban kellett magukat meghúzniuk, és idénymunkára szorultak, amíg lassanként ki nem szedtek annyit tuskót, hogy elvethessék a magot.<sup>63</sup> A minisztérium tanult ebből a fiaskóból, és az 1890-es évek közepétől többnyire maga építtette föl a telepesházakat és tisztíttatta meg a termőföldet, aminek költségét később fölszámolta a telepeseknek. Ez sem ment azonban gyermekbetegségek nélkül. Nagysármáson félreszámolták az építési költségeket, és az első évben a házaknak csak egyharmada készült el, ami miatt sok telepes visszatért a Dunántúlra.<sup>64</sup>

Még a kortársak által a legsikeresebb új telepnek ítélt Újszentesen is 31 telepes ment csődbe tizenöt év alatt az eredeti

<sup>61</sup> Joannovich Sándor, 1913. október 17. MNL OL K-184-1914-36-35430.

<sup>62</sup> *A telepítés*. I. m. 79.

<sup>63</sup> ECSERI Lajos: I. m., 21.; *A telepítés*. I. m. 21.; BODOR Antal: I. m. 3.

<sup>64</sup> SOÓS László: I. m. 375.

133-ból.<sup>65</sup> A legrosszabbul azok jártak, akik távolról érkeztek, és szokatlan természeti viszonyokhoz kellett alkalmazkodniuk. A Bega felső folyása mentén letelepedett szapáryfalviak nyolc év után arra panaszkodtak, hogy addig még csak rossz termésük volt.<sup>66</sup> Több új települést rendszeres árvizek sújtottak. Facseten az első 90 gazda közül 42-en adták fel a küzdelmet az elemekkel, és költöztek el az első tíz évben, további 30 pedig zárgondnokság alá került.<sup>67</sup> Ahhoz képest, hogy Lovas 1908-as könyve a telepítés eredményeit volt hivatott fölmutatni, jelentős teret szentelt a viszontagságoknak, amelyeket hozzá nem értő, gondatlan gazdálkodásnak vagy egyenesen züllöttségnek tulajdonított. Lovas hangsúlyozta, hogy a legtöbb gazda élvezte kemény munkájának jól megérdemelt gyümölcsét, de állítása kissé üresen cseng a nyomor fényében, amelynek bemutatásához többször visszatért.<sup>68</sup>

Erdélyben a magyarnemeyei és vicei hozzátelepítés teljes kudarcba fulladt. A minisztérium gyenge termőföldet vásárolt borsos áron, és nem gondoskodott elég legelőről. A helyzetet súlyosbította, hogy mindkét birtok több tagból állt, és a parcelálást is több, egymástól kilométerekre fekvő tagból alakították ki. Bár Erdélyben a tagosítatlan határ számított általánosnak, egy tervezett településen elkerülhető lett volna. A telepkezelők rendszeresen elhagyott házakról és a telepések körében uralkodó nyomott hangulatról írtak, a naszódi főszolgabíró pedig egykor tehetős bukovinai gazdákat említett, akik Magyarnemegyére költözésük után minden vagyonukat elveszítették.<sup>69</sup> Az ügyosztály a tagosításban látta volna a megoldást, de nem volt hozzá felhatalmazása, hogy a helyiekre nyomást gyakoroljon a kérdésben.

Több egymást követő év rossz termése 1914-re a csőd szélére sodorta mind az erdélyi, mind a bánáti telepeseket.<sup>70</sup> A hadüze-

<sup>65</sup> BODOR Antal: I. m. 7.

<sup>66</sup> *Emlékirat a Krassó-Szörény vármegyébe kebelezett Szapáryfalva magyar református telepközség jelen viszonyairól.* Réthy, Arad, 1889. 3.

<sup>67</sup> Krassó-Szörény vm. főjegyzője, 1914. április 6. MNL OL K-184-1914-36-39522.

<sup>68</sup> LOVAS Sándor: I. m. 78–81., 87., 105–107. és passim.

<sup>69</sup> Czirjék László, 1910. január 20. MNL OL K-184-1911-36-13396.

<sup>70</sup> MNL OL K-184-1913-36-2343, K-184-1913-36-29580, K-184-1914-36-35,591.

net idejére valamennyi nagysármási telepes eladósodott, sokuk hátraléka miatt a kincstárral pereskedett.<sup>71</sup> A Bega völgyében az ügyosztály kénytelen volt 116 mázsa kenyérbúzáat kiosztani az igazfalviaknak, és 100 mázsát a facsetiaknak.<sup>72</sup>

Az ügyosztály munkatársai reflexszerűen a telepeseket hibáztatták „okszerűtlen” gazdálkodási módszereikért, mint például a búzáat búza után vetés. A helyzet orvoslására mintagazdaságok és gazdasági ismétlő iskolák létrehozását tervezték, ahol a telepések elsajátíthatták volna a helyes módszereket. De csupán néhány ilyen intézmény jött létre, és a minisztérium nem írta elő a telepéseknek, hogyan műveljék a földjeiket.<sup>73</sup> Csak a bérelt földeken kötelezte őket talajjavításra és vetésforgóra. Független szakértők kétségbe vonták a telepések alkalmasságát, különösen ott, ahol új volt számukra a talaj és az éghajlat. Ugyanakkor a megelőző két évszázadban a sváb telepések is hasonló nehézségekkel küzdöttek. A Bánát síksági részén, a Bega árterében fekvő Németzsentsmihályon több nemzedéknyi időt vett igénybe, amíg az árvízmentesítés végre elhozta a bőséget.<sup>74</sup>

A kor agrárszakértői hasonlóképp megkérdőjelezték a kisbirtokon folytatott gabonatermesztés értelmét, és hangsúlyozták, hogy több telepítvény természeti viszonyai nem kedveztek a gabonatermesztésnek.<sup>75</sup> A Felső-Bega völgyét jól ismerő Ecseri Lajos szerint mélyszántás nélkül csak a folyópart öntéstalaja adott jó gabonatermést. A telepek kemény erdei talaja nagyobb gazdaságokat igényelt volna, amelyek megengedhették maguknak a szükséges felszerelést.<sup>76</sup> Bár a telepítési ügyosztály továbbra is a gabonatermesztésre alapozta a legtöbb telepes megélhetését, Temesvár környékére igyekeztek tejtermelésben és kertészetben

<sup>71</sup> MNL OL K-184-1914-36-39765.

<sup>72</sup> János Győző, 1914. szeptember 22. MNL OL K-184-1914-36-122890, K-184-1914-36-35838.

<sup>73</sup> MNL OL K-184-1911-36-13396, K-184-1914-36-60515, K-184-1914-36-122377.

<sup>74</sup> Erwin Acs: *Deutschsanktmichael. Chronik einer deutschen Binnensiedlung im Banat*. Magánkiadás, Düsseldorf, 1992.

<sup>75</sup> Ifj. LEOPOLD Lajos: *Elmélet nélkül. Gazdaságpolitikai tanulmányok*. Benkő, Budapest, 1917. 84.; *A telepítés*. I. m. 311.

<sup>76</sup> *A telepítés*. I. m. 24. vö. MÉNESSY Gyula–HANGAY László: *Fáget. Falutanulmány. Magyar Kisebbség*, 1942/11–12. 211–212., 219.

jártas telepeseket toborozni, a koalíciós időkben vásárolt erdélyi birtokok közül pedig több eleve csak zöldségtermesztésre volt alkalmas.<sup>77</sup> Az intenzív tejtermelés azonban egyedül Újszentesen honosodott meg, ott is kényszerűségből, mivel a minisztérium annak idején nem jelölt ki a község számára legelőt.<sup>78</sup> A Bánátban 1894 után létrehozott állami telepek között egy sem akadt, ahol egy családra egynél több tehén jutott volna. A kiterjedt szőlővel rendelkező Fejértelep kivételével a telepések egyoldalú szemtermelést folytattak.<sup>79</sup>

### „Őslakosok” és telepések

Egyes környező falvak lakói azért találták sérelmesnek a telepítést, mert az arra kijelölt földekre vagy legelőkre áhítoztak. Ennél több forgott kockán a Bega felső folyása mentén, ahol egy egész sor román falu a 18. század óta a kincstártól bérelte községi legelőjét, amelytől megélhetése függött. Ehhez járultak még az 1880-as és 1890-es években kincstári erdőterületen végrehajtott irtások, amelyek telepítési célokat szolgáltak ugyan, de bérletük a közbeeső egy-két évtizedben lehetővé tette számukra állattenyésztésük fejlesztését. A telepések érkezése megfosztotta őket ezektől a legelőktől, egyúttal lerombolta a létalapjukat. A kormány ráadásul közigazgatásilag is elcsatolta a kincstári földeket a községektől, amelyek a kincstár által fedezett közkölt-ség kiesése miatt magasabb községi pótdadó kivetésére kényszerültek.<sup>80</sup>

<sup>77</sup> LOVAS Sándor: I. m. 159., 165.; MNL OL K-184-1911-36-48222.

<sup>78</sup> BODOR Antal: I. m. 5–6.

<sup>79</sup> MNL OL K-184-1914-36-37080.

<sup>80</sup> A hezeresi (később Lugossegres) községi bíró és a jegyző, 1909. szeptember 25., MNL OL K-184-1913-36-102493; *Városi Közlöny* (Temesvár), 1907/2–3. 131. A helyi adókról a dualista Magyarországon: KAMPLER Béla: Az önkormányzati pénzügyek hazai történetének adójogi megközelítése. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Juridica et Politica*, 2003/11. 1–31.; *Magyarország községeinek háztartása az 1908. évben*. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1913.

A minisztérium alacsony kártalanításokat állapított meg. Miután a szarvasmarhatartó Rakitta (később Rekettyő) 1847 holdas községi legelőjéből 1824 holdat az önállósuló Igazfalvához csatolt, a minisztérium elegendő kárpótlásnak ítélt 133 holdat egy harmadik falu határából, három községnek pedig holdanként mindössze 10 korona kártérítést nyújtott területük csökkentéséért.<sup>81</sup> Darányi második minisztersége alatt ráadásul részben árverés nélkül, részben a nem magyar ajánlattevők kizárásával adtak magyar telepeseknek kincstári földeket kedvezményes bérletbe.<sup>82</sup> Ahogy az úttörő szociográfus Braun Róbert a Bega-völgyi román falvakkal kapcsolatban megfogalmazta: „többször volt alkalmam meggyőződni arról az elkéseredésről, melyet a telepítési politika okoz, melynek eredményessége pedig oly csekély, hogy nem mérhető össze azzal a veszedelemmel, melyet földidéz”.<sup>83</sup>

A két érintett bánáti vármegye vezetői, talán a koalíciós évek kivételével, a megrövidített községek pártját fogták, és kétszer le is állítottak folyamatban lévő telepítéseket. Pogány Károly krassó-szörényi főispán 1900-ban arra kérte a kormányt, hogy vessen véget a telepítési munkálatoknak vármegyéjében.<sup>84</sup> Pogány egyezséget kötött a minisztériummal, amelynek értelmében „Krassó-Szörény vármegyében a telepítési actio nem lehet agresszív, vagyis nem folytatható úgy, hogy általa az ottani községek léte, existenciája meg támadtassék”.<sup>85</sup> 1903-ban rábírta Darányit, hogy a helyi lakosságra való tekintetből ejtse a brázovai (később Béganyiresd) telepítés tervét.<sup>86</sup> Darányi az év végén lemondott, a Bega menti telepítés viszont egészen 1906-ig szünetelt. 1910-ben Pogány második utódja, Medve Zoltán megkurtított adóalapja után méltányos kártérítést kért Hezeres köz-

<sup>81</sup> Az 1898. július 30. és augusztus 1. között megtartott határbejárás jegyzőkönyve, MNL OL K-184-1900-36-13890, K-184-1913-36-106,998, K-184-1913-36-8355.

<sup>82</sup> Csernovics Diodor Serényi Bélához, 1910. július 30., MNL OL K-178-1910-7265.

<sup>83</sup> BRAUN Róbert: *Lippa és Sansepolcro*. Deutsch, Budapest, 1908. 23.

<sup>84</sup> *A telepítés*. I. m. 198.

<sup>85</sup> MNL OL K184-1902-36-50829.

<sup>86</sup> Pogány Károly Darányihoz, 1903. január 4. MNL OL K-178-1903-169. Cf. K-184-1902-36-50829.

ségnek, amely „olyan szegény, hogy a kincstár segítsége nélkül magát föntartani nem képes”.<sup>87</sup> Mint arra még visszatérnek, Temes vármegyei kollégájának ugyanazon évben sikerült teljesen be-  
szüntetnie a telepítéseket.

Az említett vármegyei vezetőkről tudható, hogy a döntően nem magyar lakosságú vidéken a magyar nemzetállam eszméjét képviselték. Nem vitatták a telepítéshez fűződő ideológiai célokat, és a helyi érdekek képviselőtét függetleníteni próbálták az etnikai szempontoktól. Mielőtt Joannovich Sándor temesi főispán 1910-ben pártpolitikai aggályokat is felvetett, egyrészt gazdasági megfontolásokkal éltek a telepítéssel szemben, másrészt arra hívtakoztak, hogy az a honos lakosságban feloldhatatlan feszültségeket kelt. Pogány dicsérte a Bega-völgyi románság állattenyésztésének gyors fellendülését, hallgatólagosan utalva az ellentétre az új telepek bizonytalan megélhetésével.<sup>88</sup> Kevésbé nyilvánvaló társadalmi és politikai megfontolások is szerepet játszhattak. A telepítés az állítólagos népességfőlösleg apasztásával és a társadalmi elégedetlenség csökkentésével a földbirtokosok érdekeit szolgálta ott, ahol a telepéseket toborozták, a célterületen viszont éppen hogy fokozta az elégedetlenséget.<sup>89</sup> A telepítések leállítását követelte Zselénszky Róbert, aki a parlamentben a „magyar nemzeti állam” kiépítését sürgető Nemzeti Pártot képviselte, civilben azonban Temes vármegye legnagyobb földesurai között volt. Véleménye szerint a Bánátban legkésőbb a század közepére elfogyott a szabad föld, és nem rejtette véka alá, hogy álláspontja a latifundiumok épségben hagyását feltételezi.<sup>90</sup> A bánáti nagybirtokok valójában rendszeresen távoli vidékekről szerződtek cselédeket és részes aratókat, a munkamigráció tehát gazdaságuk alapját képezte. A vagyontalan migráns munkaerő azonban aligha emlékeztette arra a helyieket, hogy bajaikra megoldást kínálhat a nagybirtok fölparcellázása, márpedig egy sikeres telepítés ezzel a fenyegetéssel is járt.

<sup>87</sup> Medve Zoltán Serényi Bélához, 1910. április 27. MNL OL K-184-1913-36-107824.

<sup>88</sup> Pogány Károly Darányihoz, 1903. január 4. MNL OL K-178-1903-169.

<sup>89</sup> KÁROLYI Sándor: *A telepítés kérdéséhez*. Stephaneum, Budapest, 1900.

<sup>90</sup> *A telepítés*. I. m. 135–42.

Nyolc évre rá, hogy a Duna áradásai elől Krassó-Szörény vármegyébe húzódtak, a szapáryfalvi református magyarok nevében megjelentetett füzetke részletesen beszámolt róla, hogyan teszi életüket pokollá Hirschl Béla főszolgabíró. Hirschl a kiadvány szerint kerek pereg kijelentette, hogy nem látja őket szívesen járásában. Koholt vádakkal nyakra-főre beidéztette és megbírságotlta őket, és szó szerint a szuronyok hegyével erőszakolt rájuk egy gyűlölt bírót, hogy rajta keresztül megfigyelésre támaszkodó önkényuralmat építsen ki.<sup>91</sup> Mivel Szapáryfalva alapítása előtt járásához kizárólag román falvak tartoztak, a leírtak kézenfekvő magyarázata, hogy a telepéseket megelőzőképpen próbálta megtörni, nehogy magyar nyelvismeretükből adódó előnyükkel és a református felekezettel azonosított kurucos öntudatukkal az ellenállás szellemét terjesszék és basáskodását veszélyeztessék. Ezt az olvasatot erősíti, hogy fő ellenségeiként állítólag a lelkészt és a tanítót szemelte ki (egyikük a kiadvány szerzője is lehetett).

Személyes vezetési stílusuktól függetlenül azonban a kormány azt várta a megyei hatóságoktól, hogy jelöltjeit választási győzelemhez segítsék. Ez kiemelkedően igaz volt a nem magyar perifériákra, amelyek többségükben a kormánypárt választási bástyáinak számítottak. Márpedig a Közép-Magyarországról folyamatosan érkező telepések tipikusan a függetlenségi ellenzékét támogatták. Ellentétben azzal, amit a kérdés egyoldalú etnicizált keretezése sugall, ez önmagában elég okot adott a megyei vezetőknek arra, hogy érkezteknek ne örvendjenek.

Annak fényében, hogy a telepítés súlyosbította a helyi lakosok nyomorúságát, meglepő, hogy a minisztériumi források nem tudósítanak tettelegességről a két népesség között. Csupán a sajtó adta hírül, hogy 1902-ben hat nagysármási román legény megvert egy kisebb csoport telepest, 1903-ban pedig a Bihar megyei cseszoraiak gyűjtötták föl a közöttük frissiben letelepedett tíz békési magyar család termését.<sup>92</sup> Az ügyosztály munkatársai azonban dokumentálták, ahogyan a telepések kulturálisan in-

<sup>91</sup> Emlékirat Szapáryfalva viszonyairól. I. m.

<sup>92</sup> Coloniștii sēcui și Româniî [A székely telepések és a románok]. *Gazeta Transilvaniei*, 1903. március 11./24. 3.; ADY Endre: *Publicisztikai írásai*. Szépirodalmi, Budapest, 1987. 176.

tegrálódnak új környezetükbe. A folyamatot nyilván megkönnyítette, hogy sok telepes főként az első években alkalmi munkából élt, ami gyakoribbá tette az érintkezést. Lovas meglepéssel nyugtázta, hogy a Veszprém megyei telepesek és a nagysármási románok kölcsönösen elkezdtek elsajátítani egymás nyelvét, az igazfalviak gyorsan eltanulták a környező román lakosságtól „a szarvasmarhával való szelíd bánást”, és cserébe kaszás aratásra és kenyérfőzésre tanították új szomszédaikat. Lovas remélte, hogy a telepesek a kukoricakapáláshoz és a gyümölcsstermesztéshez is kedvet kapnak a románoktól, de riadtan számolt be róla, hogy az igazfalvi magyarok „román agitátorok”-kal fogtak össze a kincstár ellen.<sup>93</sup>

A telepesektől a magyar elit közvélemény elvárta, hogy missziót teljesítsenek a magyar nyelvismeret és patriotizmus terjesztésével. A központi helyen települt Újszentesre kezdettől sok sváb, szerb és román szülő küldte gyermekét magyarul tanulni. A telepesek komoly mellékjövedelemre tettek szert a kosztra-kvártélyra beadott gyermekek után, sőt a faluban egy internátust is építettek nekik.<sup>94</sup> A temesvári menhely is előszeretettel helyezett ki gyermekeket a telepesek közé. 1913-ban Igazfalván 66, Újmosnicán 57 menhelyi gyermeket gondoztak; utóbbiak közül 35 volt román és hat szerb anyanyelvű.<sup>95</sup> Ugyancsak sok menhelyi gyermek élt Nagysármáson és a Vallásalap uradalmán 1869-ben alapított Ötvösd bánáti magyar telepesfaluban is.<sup>96</sup>

Ha fizikai inzultusról nem is tájékoztatnak a minisztérium dokumentumai, esetenként utalnak a régi közösségek rideg, elutasító viselkedésére a velük egy községi közigazgatás alá került telepesekkel szemben. Az 1900-as ankéton Dessewffy Sándor csanádi püspök és Blaskovics Ferenc egyházmegyei pap, nép-

<sup>93</sup> LOVAS Sándor: I. m. 80., 89–90., 197.

<sup>94</sup> Uo. 155.; Matthias WEBER–Anton PETRI: *Heimatbuch Sanktandres im Banat*. Heimatortsgemeinschaft Sanktandres. H. n., 1981. 336–337.; Coriolan BĂRAN: *Reprivire asupra vieții. Memorii* [Visszatekintés életemre. Emlékezők]. „Vasile Goldiș” University Press, Arad, 2009. 45.

<sup>95</sup> Jelentések az új telepes közösségekről, 1913. év I. félévről. MNL OL K-184-1913-36-85336.

<sup>96</sup> MNL OL K-184-1914-36-37232; *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása*. 1. kötet. I. m. 846.

párti képviselő kérte a kormányt, hogy gondolja újra a rékasi telepítés tervét, mert az úgymond elidegenítené a filoxérajárvány pusztítását nyögő, „jóraivaló, hazafias” sváb és sokác szőlősgazdákat a magyar államtól.<sup>97</sup> A rékasi svábok és sokácok, akik abban reménykedtek, hogy a kincstári földeket a rászoruló helyiek között parcellázzák föl, valóban mindent megtettek, hogy keresztbe tegyenek a telepítésnek. Megtagadták a telepesek számára fűrt artézi kút átvételét, és inkább lemondtak a községi faiskoláról, semhogy a telepesekkel kelljen osztozniuk rajta.<sup>98</sup> Hasonlóan reagáltak a mosnicai románok is. A fogadtatásra válaszul a telepesek mindkét helyen kezdeményezték a telep önálló községgé nyilvánítását, sőt a mosnicai románok korábban maguk is beadtak egy hasonló tartalmú kérvényt – mindhiába, mert egyik telep sem érte el az önállósuláshoz feltételül szabott százötven telkes méretet.<sup>99</sup>

### A telepítés tündöklése (a koalíciós idők)

Mint a koalíciót alkotó úgynevezett „disszidensek” egyik vezetője, Darányi 1906-ban ismét átvette a mezőgazdasági tárcát, és nekilátott, hogy a szivügyeként kezelt telepítési akciót stabilabb politikai támogatás mellett a porosz szintre bővítsé. Háromévi megszakítás után folytatta a Bega-völgyi telepítést, ahol 1911-ig 302 új háztartást népesítettek be öt telepen (Babsa, Gizellafalva, Nevrinca, Tergovest/Vásáros, Valealunga). De a tevékenysége központjába ezúttal Erdélyt állította. Itt a telepítést az a hosszú távú cél vezérelte, hogy a Székelyföldet összekössék az alföldi magyar településtömbbel.<sup>100</sup> Mivel a minisztériumnak nem volt megfelelő uradalma Erdélyben, 1893-tól kezdve vásá-

<sup>97</sup> *A telepítés*. I. m. 70., 325.

<sup>98</sup> LOVAS Sándor: I. m. 118–119.

<sup>99</sup> Uo. 117., 172–73.; MNL OL K-184-1913-36-28631.

<sup>100</sup> BEKSICS Gusztáv: *A nemzeti politika programja Erdélyben és a Székelyföldön*. Athenaeum, Budapest, 1896. 9.; SEBESS Dénes: *Emlékirat az erdélyrészi telepítésről*. Adi, Maros-Vásárhelyt, 1905. 45–46.; *A telepítés*. I. m. 265.

rolt birtokokon folytatott telepítéseket.<sup>101</sup> Új birtokvásárlásait Darányi immár azon a szociáldarwinista, a színkódos etnikai térképezés és hadászat ihlette nyelven támasztotta alá, amelyet Magyarországon Balogh Pál népszerűsített.<sup>102</sup> Ennek szellemében az akció „gócpontjairól” és „összekötőpontjairól” beszélt, amelyek hivatottak voltak a magyarságot román és szász szomszédaival szemben „megerősíteni”.<sup>103</sup> A gyakorlatban ez az érvelésrendszer végtelenül rugalmasnak bizonyult, nem utolsósorban, mivel az ambiciózus összekötési stratégia egy legalább 200 kilométer hosszú és a kortársak célzásai alapján akár 100 kilométer széles zónát jelölt ki telepítésre. Darányi még a félreeső Székás völgyében végül meg nem valósult birtokvásárlási szándékát is ezzel az etnikai földrajzi retorikával indokolta, jókora aránytévesztéssel úgy érvelve, hogy egy 640 holdas birtok benépesítése a vidék román lakosságát egy balázsfalvi és egy szebeni tömbre választotta volna ketté.<sup>104</sup>

A Pénzügyminisztérium által rendelkezésére bocsátott 1 millió 900 ezer koronából Darányi szinte pontosan ugyanannyi földet vásárolt 1907–1909-ben, mint első minisztersége alatt, ezúttal kizárólag Erdélyben és Szilágy vármegyében.<sup>105</sup> Bár a minisztérium el is utasított néhány vételi ajánlatot, az új birtokvásárlásokat inkább a kínálat esetlegessége és a főispánok pártfogása, ezáltal pedig vélhetőleg személyes összefonódások irányították, semmint stratégiai megfontolások.<sup>106</sup> Négy új szerzemény (Krasznahidvégen 1172, Dezméren 1021, Gerendkeresztúron 1838, Dobokán, Poklostelkén és Szótelkén összesen 2324 hold) ugyan a megálmodott, a Székelyföldet a magyar Alfölddel összekötő korridorban feküdt, de ez a szempont még a legtágabb

<sup>101</sup> LOVAS Sándor: I. m. 210.

<sup>102</sup> BALOGH Pál: *A népfajok Magyarországon*. M. Kir. Vallás- és Közoktatásügyi Ministerium, Budapest, 1902.

<sup>103</sup> MNL OL K-27 1907. szeptember 27-i kormányülés, 95–98., 1909. szeptember 22-i kormányülés, 46–47.

<sup>104</sup> MNL OL K-27 1907. szeptember 22-i kormányülés, 43–48.

<sup>105</sup> MNL OL K-27 1907. ápr. 25-i kormányülés, 26–27., 1907. szept. 27-i kormányülés, 84–102., K-184-1911-36-48222.

<sup>106</sup> Bornemisza Lipót Darányihoz, 1907. május 25. MNL OL K-184-1907-36-21497; Kemény Árpád Darányihoz, 1908. április 13. MNL OL K-184-1909-33907. Vö. MNL OL K184-1908-36-22407, K184-1908-36-36201.

értelmezés szerint sem indokolta hat, elszórtan fekvő birtoktest megvételét Délnyugat-Erdélyben (Marossolymos–Baláta, Folt, Alvinc, Magyarigen, Alpestes, Alsófarkadin). A minisztérium már arra a korábbi elvére sem volt tekintettel, hogy a telepeket lehetőleg magyar falusi közösségek közelében létesítse.

Utólag ráadásul több birtokról is kiderült, hogy telepítésre alig alkalmasak. A Kovács János örökösaitól vásárolt 1269 holdas folti birtok a Maros két partján, ártéren feküdt.<sup>107</sup> A három különböző birtokból összeszerkesztett magyarigeni számos tagban, a községtől 9–19 kilométerre terült el, nagyjából 2000 holdon. 70%-át erdő és hegyi legelő alkotta, fel egészen 1300 méteres magasságig.<sup>108</sup> A marossolymosi két, egymástól több kilométerre fekvő részből állt, és jelentősen kisebbnek bizonyult, mint ahogy a telekkönyvben állt. A két birtoktest összesen harmincnégy telek kialakítására lett volna elegendő.<sup>109</sup>

Rövid távú céljai egyikeként Darányi a Bukovinában maradt székelyeket Hunyad megye sík vidékén telepítette volna le, hogy Dévát „erős magyar övvel” vegye körül.<sup>110</sup> A többségükben katolikus bukovinai székelyek az elképzelések szerint az őslakos és magyarul gyakran csak gyengén beszélő reformátusokkal tömörültek volna falanxba a román lakosság ellensúlyozására. A főispán véleménye szerint a vármegyei románság már előre aggódott a szapora bukovinai székelyek demográfiai ereje miatt, ami szerinte a terv helyességét bizonyította.<sup>111</sup> A retorika dacára egyébként a teljes bukovinai székelység odatelepítése sem változtatott volna Déva vidékének túlnyomó román többségén. A koalíciós kormány 1 millió koronát különített el a célra, de idejéből már csak arra futotta, hogy az al-dunai telepítést követően alapított első dévai „csángótelep” mellé egy másodikat létesítsen. A koalíció bukása után Barcsay Andor függetlenségi képviselő és Szabó Imre dévai pénzügyigazgatósági tisztviselő

<sup>107</sup> MNL OL K-184-1913-36-10,7518; K-27 1911. május 25-i kormányülés, 19–20.

<sup>108</sup> Faragó Pál földmérő, 1913. május 2. MNL OL K-184-1913-36-29419.

<sup>109</sup> MNL OL K-184-1911-36-13423, K-184-1910-36-61360.

<sup>110</sup> MNL OL K-27 1907. szeptember 27-i kormányülés, 94, K-184-1907-36-21497.

<sup>111</sup> Bornemisza Lipót Darányihoz, 1907. május 25., uo.

magánvállalkozásként próbált megmenteni valamit a tervezett akcióból, ekkor kerültek bukovinai székelyek Csernakeresztúrra és Sztrigyszentgyörgyre.<sup>112</sup>

1906 végén Bernát István, a Magyar Gazdaszövetség igazgatója hívta föl Darányi figyelmét egy másik, fizetőképesebb csoportra, amely reményei szerint hozzájárulhatott volna „a magyar ajkúak számarányának a megerősítéséhez”: az Amerikába kivándorolt magyarokra.<sup>113</sup> Darányi 1907-ben értekezletet tartott a kérdésről, majd a visszavándorlók számára egy 661 holdas kincstári birtokot jelölt ki a Bánátban, Dettától keletre, amiről hirdetésekkel helyezett el az amerikai magyar sajtóban. Bár Bernát aránytalanul nagyszabású terveket szőtt, az elképzelés nem volt teljesen alaptalan, hiszen a kivándorlók nagy része azért kelt át az óceánon, hogy ott keresett pénzéből odahaza földet vásároljon. Ahogy a Darányi-féle törvényjavaslat fogalmazott: „Számos példa van rá, hogy egy-egy vidék tengerentúlra vándorolt lakossága az elhagyott falu határában foganatosított parcellázásra visszatért és készpénzzel fizette ki a megvett földterületet.”<sup>114</sup> De a Bánátba való telepedés oly kevés amerikai magyart csábított, hogy a dettai birtokot a minisztérium már 1909-ben hazai folyamodók számára jelölte ki.<sup>115</sup>

A dzscentri a magyar köztudat egy tekintélyes szeletében már hosszú évtizedek óta „megmentésre” szorult, és magánérdeke a nemzeti érdekekkel azonosult. Az 1900-as ankét több résztvevője is megragadta az alkalmat, hogy a középirtokok megsegítését vagy éppen a középirtokosok telepítését szorgalmazza.<sup>116</sup> A „birtokpolitika” kifejezés új értelmet nyert az 1900-as években, és éppen Erdély vonatkozásában. Egy sor magyar publicista hirdett ekkor nemzeti önvédelmet a földéhes román parasztok ellen, akik falujukban fölvásárolták a csódbbe menő nemesi középirtokokat, amelyeket gyakran már korábban is maguk béreltek.

<sup>112</sup> LÁSZLÓ János: I. m. 122–130.

<sup>113</sup> MNL OL K-184-1913-36-29579.

<sup>114</sup> *Törvényjavaslat a telepítésről, az ingatlanfeldarabolásról és egyéb birtokpolitikai intézkedésekről.* H. n., 1909. 9.

<sup>115</sup> MNL OL K-184-1913-36-29579.

<sup>116</sup> *A telepítés.* I. m. 10–11., 101., 176., 181., 213.; KÁROLYI Sándor: I. m.

A parasztoknak elérhető hitelt, a birtokosoknak pedig jelzálogot nyújtó román népbankokat diabolizáló retorika kész mintát talált a poroszországi lengyel hitelszövetkezetekkel riogató német diskurzusban. A román parasztság földvásárlásait a magyar szerzők mint „faji terjeszkedést” írták le, bár a folyamat a legritkábban járt települések közötti migrációval. Az OMGE 1903-as gazdakongresszusa már kihátrált az állami telepítés mögül, és ehelyett a középbirtok, főként a nemzetiségi vidéken fekvő középbirtok védelmét kérte a kormánytól.<sup>117</sup> Az 1906-ban hatalomra kerülő ellenzéki koalíció azonban a nemzeti önvédelem kettős eszközeként támogatta a telepítés kiterjesztését és a magyar birtokosokat favorizáló állami birtokpolitikát.

A koalíció idején a telepítési ügyosztály is magáévá tette az elvet, hogy meg kell akadályozni a magyar birtokok román vagy szász (belső használatú eufemizmussal „megbízhatatlan”) kezekbe jutását. Kétszer is előfordult, hogy az ügyosztály nem érdeklődött ugyan valamely eladásra kerülő középbirtok iránt, de a lehetséges vevők között akadtak magyar parasztok. Klobusiczky Lászlónéval, akinek Gambuc határában fekvő, 1000 holdas birtokának megvételéhez a magyarbükkösi magyarok az ügyosztály segítségét kérték, tárgyalásba léptek, hogy azt egy tagban árverezze el.<sup>118</sup> Marosorbón, ahol a magyar vevők külön-külön licitáltak volna, ellenkezőleg: arra kérték a tulajdonost, hogy birtokát parcellázva bocsássa árverésre.<sup>119</sup> Az ügyosztály egyetlen olyan birtokvásárlási ügyleténél a korszakból, amelyről részletes iratanyag maradt fenn, a diódi Kiss Bálint jellemző módon azzal srófolta föl magyarigeni és igenpataki birtokainak vételárát, hogy egy többet ígérő állítólagos román érdeklődőre hivatkozott.<sup>120</sup>

A Darányi törekvéseit összegző 1909-es telepítési törvényjavaslat megmutatja, hogyan igyekezett ötvözni a kibővített telepítési programot a magyar középbirtok védelmével. A törvény

<sup>117</sup> RUBINEK Gyula: Telepítés és földbirtokpolitika. *Köztelek*, 1904. június 1. 908–909.

<sup>118</sup> MNL OL K-184-1908-36-36678.

<sup>119</sup> MNL OL K-184-1908-36-37476.

<sup>120</sup> Kemény Árpád alsó-fehéri főispán levelei és táviratai Darányihoz és Tervei Imréhez, levélváltás Kemény és Kiss Bálint közt. MNL OL K-184-1909-33907.

tizenkét év alatt 120 millió koronára emelte volna a telepítési alapot (§ 122), és felhatalmazta volna a minisztériumot, hogy földárveréseken bánatpénz letétele nélkül licitáljon (§ 333). Porosz mintára lehetőséget adott volna a haszonbérleti telepítésre (§§ 116–121). Nem hozott létre hitelrendszert a szegényebb folyamódóknak, ellenben megnyitotta volna a programot a gazdasági akadémiát végzett földbirtokosok számára (§ 25). Ahogyan az OMGE szerette volna, 1800 holdanként elrendelte egy legfeljebb 500 holdas „középbirtokos telephely” létesítését (§ 10), és bevonta a telepítésbe a helyi lakosokat (§ 1).<sup>121</sup> Mindez lehetővé tette volna, hogy a minisztérium csődbe ment nemesi birtokokat felvásárolva egy jókora darabot visszaadjon a korábbi tulajdonosoknak, a többi pedig nekik alárendelt magyar telepésekkel népesítse be: „ily módon állandó, hazafias szellemű vezetőkről gondoskodjunk. A telepes a középbirtokosnál találhat munkát, attól kaphat gazdasági irányítást”.<sup>122</sup>

### A telepítés bukása (1910-től)

A koalíció még azelőtt szétesett, hogy a törvényjavaslat a ház elé került volna, és Ferenc József a nemzeti munkapárti Khuen-Héderváry Károlyt bizta meg kormányalakítással. A fordulat nemcsak a telepítés kibővítése előtt zárta el az utat, de végeredményben a már zajló telepítési munkálatokat is megakasztotta. Joannovich Sándor új temesi főispán a kincstári földek bérletéből kizárt román és szerb földművesek érdekében közbenjárva ezek leállítását kérte Serényi Bélától, Darányi utódjától, egyúttal pedig rámutatott a telepítések politikai kockázatára is. A „gazdálkodó” telkekkel a kormány választójogot is adott,

<sup>121</sup> RUBINEK Gyula: I. m. 909. Ezen pontok közül a középbirtokok kialakítása, a telepítési alap növelése (nyolcvanmillió koronával), a haszonbérlet és a licit bánatpénz letétele nélkül már Darányi hasonló, 1903-as törvényjavaslatában is szerepelt, amely úgyszintén nem került a parlament elé; *Törvényjavaslat a telepítésről és a birtokfeldarabolásról: előadói tervezet*. M. Kir. Földművelésügyi Ministerium Telepítési Ügyosztálya, Budapest, 1903. §§ 10, 58–61, 81, 84.

<sup>122</sup> *Törvényjavaslat a telepítésről, az ingatlanfeldarabolásról és egyéb birtokpolitikai intézkedésekről*. I. m. 2–3.

ami a magas census mellett jelentősen megnövelte a magyarok arányát a választásra jogosultak között. A hatvanhetes alapon álló kormánypárt számára azonban, figyelmeztetett Joannovich két hónappal az 1910-es parlamenti választás előtt, az erősen függetlenségi szimpátiájú alföldi vidékekről történt betelepítés visszafelé sült el, mivel földrajzilag kiterjesztette a függetlenségi politika bázisát.<sup>123</sup> Joannovich részletesen beszámolt a telepes közösségekről, amelyek „féktelen izgatást és terrort” fejtettek ki a Justh-párt mellett, mialatt az al-dunai székelyek, akiknek hangadói már 1906-ban is szerb nemzetiségi gyűléseken vettek részt, a szerb radikális jelöltet támogatták.<sup>124</sup> Ha a régebbi telepek fölött a kincstár már el is veszítette a befolyását, legalább a hátralékos telepeseket nem ártana megszorongatni és a korteskedéstől eltántorítani, sugallta Joannovich.<sup>125</sup> A Detta környéki telepítés előkészítése megszakadt, ám rövidesen újrakezdődött. A főispán ekkor élesebb tónusban tárta aggályait Serényi elé: „a telepítési actio egyes kerületeknek politikailag óriási hátrányára szolgál, sőt annak folytatása esetén teljesen kizárja annak eshetőségét, hogy az uralmon levő kormány jelöltjei megválasztassanak”.<sup>126</sup> Közben Csernovics Diodor is igazodott az új szelekhez, és részletes kimutatást küldött a „kormány ellen agitáló” rékasi telepesekről, akik korábban pont az ő közreműködésével bérelhetek kedvezményesen kincstári földet.<sup>127</sup> Csernovics még a választások előtt felmondta a csak egy év múlva lejáró bérleteket, arra hivatkozva, hogy a bérlők elhanyagolták a trágyázást és a vetésforgó alkalmazását.<sup>128</sup> A telepesek elleni reakció Erdélyre is kiterjedt. A torda-aranyosi főispán felkérte a kolozsvári telepíté-

<sup>123</sup> Joannovich Serényi Bélához, 1910. április 3. MNL OL K-178-1910-5061.

<sup>124</sup> Zatkalik Károly hertelendyfalvi telepkezelő, 1906. január 2. MNL OL K-184-1906-36-14593.

<sup>125</sup> Joannovich Serényi Bélához, 1910. május 11. (bizalmas) MNL OL K-178-1910-4153.

<sup>126</sup> Uő uahhoz, 1910. június 10. MNL OL K-178-1910-5061.

<sup>127</sup> Csernovics Diodor, 1910. május 12., uo.; uő, 1910. május 18. MNL OL K-178-1910-7265.

<sup>128</sup> Csernovics Serényi Bélához, 1910. július 30. MNL OL K-178-1910-7265.

si felügyelőt, hogy a függetlenségi érzelmű detrehemtelepieket a „választás érdekében hathatós kezelés alá” vegye.<sup>129</sup>

A telepítés mindkét szintéren véglegesen megszakadt, ami-ben az új kormányok óvatosabb nemzetiségpolitikája is szerepet játszhatott. A kisebbségi politikusok folyamatosan tiltakoztak a magyarok nem magyar lakosságú vidékekre történő telepítése ellen. Az új parlamentbe bejutott képviselőik válaszfelirati javaslatukban sérelmezték, hogy „az ország nem magyar népeit ezen akció áldásaiban egyáltalán nem részesítették”.<sup>130</sup> Az év őszén, Tisza István felkérésére írt memorandumában Ioan Mihú a „hazai románság óhajai” között sorolta föl a helyben élő lakosság elővételi jogát a telepítésre kijelölt kincstári birtokokra.<sup>131</sup>

A telepítési törvényt módosító 1911. évi XV. törvénycikk ezt persze nem tartalmazta, de mérsékelt mederbe szorította a telepítési terveket. A Darányi-féle törvényjavaslatból átvette a teleknagság felfelé történő kibővítését (5. §), amely módot adott birtokosok telepítésére, és lehetővé tette az állam számára a haszonbérleti telepítést (10. §). Legfőbb intézkedéseként létrehozta a Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetségét (Altruista Bank) „ingatlanfeldarabolásoknak, telepítéseknek és más birtokpolitikai intézkedéseknek” a pénzügyi koordinálására (1. §). A bank alaptőkéjeként 15 millió koronát határozott meg. Ez a lépés látszólag régi követelést teljesített ugyan, de az Altruista Bank legfeljebb a föld értékének háromnegyedéig nyújthatott hitelt, így a kivándorlást fontolgató rétegeket akkor sem feltétlenül vonta volna be, ha a telepítések folytatódtak volna.

Míg Darányi második minisztersége idején ötvözni próbálta a telepítést a „birtokpolitikával”, Tisza felfüggesztette az előbbi a birtokos osztály megsegítése érdekében. Ellentmondó szempontok között lavírozott: megkísérelte a román nemzeti mozgalom semlegesítését, és részbeni kooptálását hatalmi rendszerébe,

<sup>129</sup> Szász István Serényi Bélához (rejtjeles távirat) MNL OL K-178-1910-3968.

<sup>130</sup> Az országgyűlési nemzetiségi párt 1910. évi válaszfelirati javaslata Ferenc Józsefhez, 1910. július 11-én. In: KEMÉNY G. Gábor: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*. 5. kötet. Tankönyvkiadó, Budapest, 1971. 346.

<sup>131</sup> Ioan Mihú Tisza Istvánhoz. Uo. 365.

ami szövetségbe állította ellene a románellenes birtokpolitikai lépéseket követelő erdélyi birtokosokat. Ezek az új keretek a háború kitörése nélkül többféle, egymással ellentétes kimenetelt tettek volna lehetővé, amelyek korábban egyformán elképzelhetetlennek tűntek. A hatalom politikai kísérletezésére utal, hogy a Kisomort korábban svábokkal telepítő Pap Géza munkapárti képviselő 1912-ben azon ajánlattal fordult az erdélyi szászok központi választmányához, hogy a kormány, az egyébként jelzálogi kölcsönöket nyújtó Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetén keresztül, támogatná szászok telepítését.<sup>132</sup>

Az Altruista Bank öt év alatt több mint 8 millió korona hitelt nyújtott 158 erdélyi és Szilágy megyei birtokosnak (296 kérelmezőből), 28-nak pedig megvásárolta az ingatlanát 4,7 millió korona értékben.<sup>133</sup> A telepítési alap 1907–1909-ben szerzett birtokainak sorsa eközben bizonytalanná vált.<sup>134</sup> Az ügyosztály munkatársai részt vettek árveréseken, és román vevőhöz kerülésüket elkerülendő fölvásároltak kisebb birtokokat, de potenciális vevőkkel is tárgyaltak.<sup>135</sup> A telepítési terveket nem adták föl teljesen, de folyamatosan átütemezték őket, változó célpontokkal. 150 makói és Szeged környéki családfőt, akik először 1908-ban adtak be kérvényt újmosnicai, Arad vagy Krassó-Szörény vármegyei telkekre, először a Bega-völgyi Szudriásra (később Bégaszederjes) jegyezték elő, majd pár év múlva a szomszédos Rekettyőre. Többszöri sürgetésükre aztán 1914-ben az Altruista Bank visszakérdezett: „nem volnának-e hajlandók Trencsén- vagy Szilágy-megyében letelepedni, mivel sem Temes-, sem Arad-megyében ezidőszerint telepítési munka nincsen folyamatba”.<sup>136</sup> A bukovinai folyamodók 1913-ban szintén azt a választ kapták, hogy a bank, az ügyosztállyal egyetértésben, Szilágy vármegyében óhajtja elhelyezni őket.

<sup>132</sup> EGRY Gábor: I. m. 309.

<sup>133</sup> KENÉZ Béla: *Nép és föld*. Grill, Budapest, 1917. 147–148.

<sup>134</sup> MNL OL K-184-1912-36-8967.

<sup>135</sup> MNL OL K-27 1913. január 11-i kormányülés, 69, 1911. május 25-i kormányülés, 19–20, K-184-1913-36-84397, K-184-1914-36-35983, K-184-1913-36-106854, K-184-1913-36-45765, K-184-1913-36-84835, K-184-1914-36-35966.

<sup>136</sup> MNL OL K-184-1913-36-44592, K-184-1913-36-29922, K-184-1914-36-37437.

Az 1894 óta létesített állami telepeken a Bánátban 1913-ban 9444-en, Erdélyben pedig 3730-an éltek.<sup>137</sup> 1885-öt fordulópontnak véve, ahogyan a kisajátító román törvényhozás tette, számuk 16 500-ra emelkedik.<sup>138</sup> A 80-100 ezer poznaí és nyugat-poroszországi német telepessel összehasonlítva (haszonbérlekkel együtt 180 ezer) kitűnik, hogy a magyar akció egy nagyságrenddel kisebb volt.<sup>139</sup> A koalíciós időszakot kivéve a magyar kormány alacsonyabb prioritást is rendelt programjához, mint a porosz. Nemcsak a nemesi középbirtokok megsegítése bizonyult végül fontosabbnak, de a kormány a teljes időszakban kincstári birtokok eladásából finanszírozta a költségvetés hiányát. A legtöbb telepítésre szánt földvásárlás az 1900-as évekre esett, de ezek költségeit még ebben az időszakban is hat-hétszeresen meghaladta az állami földeladásokból származó bevétel.<sup>140</sup>

A magyar programot a porosznál jóval takarékosabban tervezték, sőt a nullszaldó elérésére törekedtek. Már a telepések letelepítése is összehasonlíthatatlanul többbe került a Porosz Királyi Telepítési Bizottságnak, mint a magyar Földművelésügyi Minisztériumnak. Míg előbbi 935 millió márkát, azaz 1110 millió koronának megfelelő összeget költött földvásárlásra (ami telepesenként 6200–14 000 koronát jelentett), addig a magyarok 2 millióért (540 korona/telepes) vásárolták meg a később benépesített erdélyi birtokokat. Ennél is lényegesebb, hogy a magyar minisztérium a legtöbb kiadást megpróbálta utólag beszedni a telepesektől.<sup>141</sup>

Bár a poznaí és nyugat-poroszországi német telepesek 62%-a a két tartományon kívülről érkezett, a porosz telepítések még a német ajkú helyiek nyugatabbra vándorlását és alacsonyabb

<sup>137</sup> MNL OL K-184-1914-36-39,765, K-184-1914-36-37080.

<sup>138</sup> SZÁSZ István: A telepeseket érintő törvényekről. *Magyar Nép* (Kolozsvár), 1921. december 16., 7.

<sup>139</sup> Roland BAIER: *Der deutsche Osten als soziale Frage. Eine Studie zur preußischen und deutschen Siedlungs- und Polenpolitik in den Ostprovinzen während des Kaiserreichs und der Weimarer Republik*. Böhlau, Köln, 1980. 86.

<sup>140</sup> Révai nagy lexikona, 1. kötet. Révai, Budapest, 1911. 392.

<sup>141</sup> Roland BAIER: I. m. 86.

születésszámát sem ellensúlyozták.<sup>142</sup> A Bánátban és Erdélyben ugyan folyamatosan nőtt a lakosságon belül a magyar anyanyelvűek aránya, de a magyar telepesek, akiknek mintegy fele származott a későbbi román határ nyugati oldaláról és Bukovinából, csak töredékét alkották a magyarság statisztikai gyarapodásának – az 1880-as népszámláláshoz képest Hunyad vármegyében 6%-át, Temes vármegyében 13%-át, Krassó-Szörény vármegyében pedig 36%-át.

A porosz és a magyar állami telepek története a versailles-i békeszerződések idején keresztezte egymást, de míg előbbi épp az utolsó szakaszába fordult, az utóbbi egészen napjainkig tart. A két világháború közti Lengyelország és Románia egyaránt lecsapott a megelőző, rivális demográfiai politikák által földhöz juttatott telepesekre. A lengyel törvények megtagadták az állampolgárságot az 1908-as porosz kisajátítási törvény után betelepült németektől, feljogosították a hatóságokat mindazok kilakoltatására, akik tulajdonjogukat nem tudták a telekkönyvben igazolni, és megnehezítették a földbirtok öröklését.<sup>143</sup> Mindez tömeges elvándorlást váltott ki, és 1926-ra a telepesek 57%-a már az új német határokon túlra távozott.<sup>144</sup> A román politikusok szintén vitatták, hogy a magyar telepesek tulajdonosai lennének megváltatlan földjeiknek, bár azok tulajdonjogi státusza szilárdabb alapokon nyugodott. Románia végül a lengyelnél némileg kevésbé drasztikus intézkedéssel kisajátította az 1885 után létesített telepes földek nagyobbik részét, 5–7 holdat hagyva meg a telepesek birtokában.<sup>145</sup> Az amúgy is gyengélkedő Bega menti kolóniákról ennek következtében megindult a telepesek elvándorlása az ipari központok és Brazília felé.<sup>146</sup> De a két sikertelen, a háború után szétszéledt északkelet-mezőségi hozzátelepítéstől eltekintve

<sup>142</sup> Uo.

<sup>143</sup> Uo. 339–340.

<sup>144</sup> Friedrich HEIDELCK: *Die deutschen Ansiedlungen in Westpreußen und Posen in den ersten zwölf Jahren der polnischen Herrschaft*. Priebatsch, Breslau, 1934. 24–25.

<sup>145</sup> SZÁSZ István: I. m. 7.; Nicolae Titulescu beszéde a Nemzetek Szövetségében, 1925. szeptember 5-én, *Magyar Kisebbség*, 1925/19. 734–743.

<sup>146</sup> MÉNESSY Gyula–HANGAY László: I. m. 214., 220.; FOKI Ibolya–SOLYMÁR Imre–SZÓTS Zoltán: I. m. 286–287.

a demográfiai visszaesés messze elmaradt a poroszországitól, sőt a volt Temes vármegyei és erdélyi telepek népességszáma környezetük trendjeinek megfelelően változott. Az ezredfordulóig a telepések nyelvüket sem cserélték le, ahogyan Jászi Oszkár a program kritikusaként megjósolta.<sup>147</sup>

Részben rajta kívül álló okok miatt a takarékos és improvizatív magyar telepítési program jóval tartósabb közösségeket hozott létre, mint gondosabban megtervezett és összehasonlíthatatlanul jobban kistafírozott porosz modellje.

\*\*\*

A tanulmány két online elérhető, összefüggő mellékletet tartalmaz:

*1. melléklet:* Az állami telepek és a magántelepítések listája (táblázat):

[http://www.multunk.hu/wp-content/uploads/2022/12/berecza\\_22\\_3\\_melleklet1.pdf](http://www.multunk.hu/wp-content/uploads/2022/12/berecza_22_3_melleklet1.pdf)

*2. melléklet:* Az állami telepek és a magántelepítések helyei térképen:

[http://www.multunk.hu/wp-content/uploads/2022/12/berecza\\_22\\_3\\_melleklet2.pdf](http://www.multunk.hu/wp-content/uploads/2022/12/berecza_22_3_melleklet2.pdf)

<sup>147</sup> JÁSZI Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Grill, Budapest, 1912. 470.